

A MAGYAR MŰVELTETŐ SZERKEZET ESETKIOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

1. Tipológiai bevezető

A nyelvek közötti összehasonlító vizsgálatok hálás témája a műveltetés. Ennek fő oka az a formai (morfológiai, szintaktikai) és tartalmi (azaz jelentésbeli) sokszínűség, amely olykor nemcsak két vagy több nyelv lehetséges megoldásainak egybevetésével, hanem egy-egy nyelv belső kifejezésbeli gazdagságának föltárásakor is megmutatkozik. A magyar műveltető szerkezetekkel és igeképzéssel foglalkozó újabb írások láthatóan fölismerték a kérdés jelentőségét, távlatait, mindazonáltal a hazai szakirodalom adósságaira, hiányosságaira kénytelenek fölhívni a figyelmet (Mikola 1999: 109; Komlósy 2000). Az a különös helyzet állt ugyanis nálunk elő, hogy a leíró nyelvészet korábbi csekély érdeklődése folytán elsősorban a nemzetközi, nemegyszer a magyar nyelvre is hivatkozó kutatási eredmények szembesítették napjainkra az itthoni szakembereket a műveltetésben rejlő problémákkal.

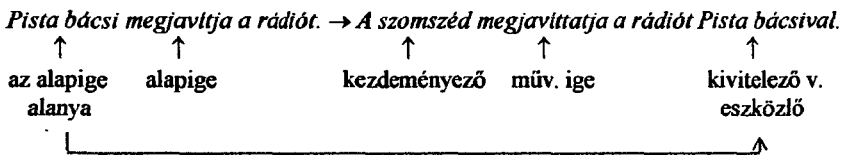
Ebben a dolgozatban a kínálkozó részterületek közül a műveltető ige bővítményszerkezetét, az esetadást meghatározó feltételeket, illetőleg az erre vonatkozó szabályáltalánosításokat igyekszem áttekinteni, egymással és a nyelvi adatokkal összevetni, nagyobb súllyal kezelve a nyelvhasználat bizonyos jellegzetességeit, melyeket a ma elfogadott levezetés inkább csak kivételként tart számon. Mielőtt azonban mélyebben belemerülnénk a magyar adatok tárgyalásába, nézzük meg bevezetésként, hogyan vetődik fel ugyanez a kérdés a tipológiai tanulmányok tükrében, vagyis: milyen tendenciák jellemzik a világ nyelveit.

Formai oldalról három alapvető kifejezési módja van a műveltető eseménynek, nevezetesen az (i) analitikus (vagy szintaktikai), a (ii) morfológiai (szintetikus), valamint a (iii) lexikai (szuppletív) (vö. Comrie 1985: 331–2; Ackerman 1992; Komlósy 2000: 223–7). Az analitikus szerkesztés azt jelenti, hogy az evvel operáló nyelv olyan szintaktikai szerkezetet — a ragozó nyelvek szemszögéből: körülírást — alkalmaz, amelyben önálló predikátum fejezi ki a műveltető jelentést (illetőleg: különböző predikátumok a különböző jelentésárnyalatokat), és így megmarad az alapige alaki önállósága. Ez a mintája például az angol műveltetésnek, de másodlagosan él vele a szintetikus típusba

tartozó magyar nyelv is, egyebek mellett az *eléri/hagyja, hogy...*, *ráveszi/kényszeríti* stb. igék segítségével. A morfológiai műveltetés során derivációs (képzési) folyamat megy végbe, melynek nyomán a kiinduló ige összeolvad valamilyen, a műveltetés kifejezésére szakosodott morfémával (a magyarban legtöbbször a *-(t)At*-tal). A harmadik megoldás kiterjedtebb méreteken nem gazdaságos, hiszen külön (megtanulandó) alakpárokkal terheli meg a lexikont, az alapige mellé önálló lexéma státusú műveltető igét rendelve. Mégis, szinte minden nyelvben van (igaz, az említett okból inkább csak szórványos) példa rá: *meghal — megöl, jön — hoz/(ide)hív, sir — (meg)rikat* stb.

Tartalmi szempontból általában szintén három főbb jelentésárnyalat között szokás különbséget tenni a műveltetés fogalmán belül (l. Hetzron i. m. 371–6; Komlósy i. m. 216–28): a (i) kauzatív (*indul/indít, fullad/fullaszt, forr/forral, forog/forgat, érik/érel, fő/főz, robban/robbant* stb.) egy esemény megtörténézésének előidézését jelenti; a (ii) faktitív (*beszereltet* vmit vkivel, *gyakorlatoztatja* a katonákat, *megtornáztatja* a gyerekeket stb.) valamilyen cselekvés megtétele valakivel; míg a (iii) permisszív árnyalat (*sütteti* a hasát a napon, *kifolyatja* a vizet a kádból stb.) úgy írható körül, mint megengedni valaminek (ill. nem akadályozni meg), hogy kifejtse a rá jellemző aktivitást. Joggal beszélhetünk tehát a magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságáról: mindhárom tartalmi és mindhárom formai csoportot szemléltetni tudtuk magyar példák segítségével.

A derivációt alkalmazó szintetikus szerkesztési típus főleg azért vonta magára a tipológusok figyelmét, mert a morfológiai művelet változásokkal jár az ige argumentumstruktúrájára nézve: megjelenik egy új, az alapmondatban kifejezett eseményhez képest külső szereplő, magára véve az alany grammatikai jegyét, s eközben az eredeti alany szerepe megváltozik, más esetbe kerül. A terminológiát ismét magyar példán keresztül mutathatjuk be a legegyszerűbben:

1. ábra

A produktív műveltetés terminológiája

Tipológiai összevetésben a kivitelező/eszközlő esetváltása sok hasonlóságot mutat a nyelvekben. Kézenfekvő például, hogy az alapige vonzatkerete (tárgyas/tárgyatlan volta stb.) kényszereket szab, továbbá, hogy a nyelvek általában nem szokták ugyanazt az esetet (főleg nem az alanyesetet) két különböző argumentum számára elérhetővé tenni egy mondatban. Ezt végiggondolva javasolta Bernard Comrie (1976: 263) úttörő munkájában azt az általános sémát, amely a főbb szintaktikai pozíciók hierarchiájára épül. Eszerint az alapmondat alanya a hierarchiában soron következő, más bővítmény által nem foglalt vagy egyéb nyelvspecifikus korlátoktól nem tiltott vonzatot kapja meg a művelet végén, az alábbi rendnek megfelelően:

alanyeset > direkt tárgy > indirekt tárgy > más függő összetevő

Az így vázolt, univerzálisnak tekintett strukturális magyarázat illusztrálására gyakran a török nyelv példáját hozzák föl, ugyanis a törökben az intranszitiv alapige kivitelezője mindig tárgyesetű, a tranzitív mindig dativusba kerül, a ditranzitív (amely direkt és indirekt tárgyat is tartalmaz) vagy szintén dativusszal (ennek grammatikalitási megítélése nem egyöntetű), vagy a *tarafından* posztpozícióval van jelölve, mindenesetre nem zavarja az esethierarchia-elvű levezetést más, keresztező szempont (Comrie 1976: 263; Uő., 1981: 176).

A későbbi, kiterjedtebb nyelvközi vizsgálódások révén azonban már az 1980-as évek elejére világossá vált, hogy számos nyelv adatai kihívást jelentenek a csupán formai kritériumra támaszkodó eredeti elképzelés számára, mivel szemantikai árnyalatbeli különbségek gyakran eltérő esetkiosztással párosulnak (Saksena 1980; Cole 1983; Comrie 1981; 1985). A szóban forgó szemantikai különbség tisztázásában nagy érdemeket szerzett Hetzron (1976: 394) a *köhögtet*-féle magyar igékkel kapcsolatos megfigyelésével, mely szerint köhögtetni egy gyereket személyes segédlettel, például a hátát ütögetve lehet, köhögtetni valakivel viszont úgy, ha megkérjük, hogy tegyen így (például az orvosi vizsgálat részeként).

Hetzron felismerése illeszkedik ahhoz a mintához, amelyet egyebek mellett a japánban, az Indiában beszélt kannadában vagy a bolíviai kecsuában is megtaláltak, és amelyet Comrie (1981: 166–7; 174–6) úgy jellemez, mint fokozati eltérést a kivitelezőnek a végzett cselekvés fölötti kontrolljában („degree of control retained by the causee”). A japán szakirodalmi vándorpélda esetében az alapige intranszitiv, és az *o*-val jelölt direkt tárgyeset (DT) áll szemben a *ni*-vel jelölt, az esethierarchiában alacsonyabb rangú esettel (IT), amely az indirekt tárgyak és passzív ágensok kifejezésére szolgál:

- (1) a. *Taroo ga Ziroo o ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo DT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo kényszerítette Ziroot, hogy menjen.'
- b. *Taroo ga Ziroo ni ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo IT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo megkérte/rávette Ziroot, hogy menjen.'

Az összehasonlítás kedvéért álljon itt a szintén sokat idézett török adat, amely azt mutatja, hogy a kétféle jelentést a török beszélő nem tudja alternatív esetválasztással megkülönböztetni (Comrie 1976: 263; 1981: 168–9; 1985: 331):

- (2) *Hasan öl-dü.* → *Ali Hasan-ı öl-dür-dü.*
 Hasan meghal-MŰLT Ali Hasan-ACC meghal-MŰV-MŰLT
 'Hasan meghalt.' 'Ali Hasan halálát okozta/megölte Hasant.'

A dravida nyelvcsalád déli ágába tartozó kannada nyelv annyiban más, mint a magyar és a japán, hogy nem az intranszitiv, hanem a tárgyias igék műveltetésekor él a szóban forgó különbségtétellel, illetőleg, hogy az ellentét a dativus (DAT, kevesebb kontroll) és az eszközeset (INSTR, nagyobb kontroll) között áll fenn:

- (3) a. *Avanu nanage bisketanmu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-DAT kétszersült eszik-MŰV
 'Megettetett engem kétszersülttel.'
- b. *Avanu nanninda bisketanmu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-INSTR kétszersült eszik-MŰV
 'Rávettem/elérte, hogy megegyem a kétszersültet.'

A bolíviai kecsuában szokatlan módon két tárgyesetű bővítmény is állhat a mondatban a nyelvtani helyesség sérelme nélkül, ami lehetővé teszi az accusativus/instrumentalis kettősséget tranzitív bázisú esetváltásnál is (l. Sakkena i. m. 820):

- (4) a. *Nuqa Fan-ta rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-ACC kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Juannal vitettem a követ.' (kényszerítve)

b. *Nuqa Fan-wan rumi-ta apa-či-ni.*
én Juan-INST kő-ACC víz-MŰV-1SG.

'Rávettem/megkértem Juant, hogy vigye a követ.' (kényszer nélkül)

Az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságán kívül van egy másik, széles körben elfogadott szemantikai paramétere a műveltetés tipológiájának: ez pedig az eszközlő és az akció végrehajtása közötti közvetlenség/ közvetettség, amelyet leginkább a szuppletív formák kapcsán szoktak emlegetni (*eltörni* vmit vs. *előidézni* vagy *nem akadályozni meg, hogy eltörjön; megölni* vkit vs. *a halálát okozni* stb.). Comrie (1985: 333) úgy látja, hogy a közvetettség — direkt műveltetés skála korrelál az analitikus — morfológiai — lexikai kifejezőmód skálájával. Ez persze csak azzal a kitételrel lehet igaz, hogy az analitikus szerkezet lehetséges műveltető predikátumai közül kizárjuk a *kényszerít* jelentésével rokon igéket, azon kívül nehéz a hipotézist ellenőrizni, mert nem könnyen találunk olyan nyelvet, amelyben ugyanahhoz az alapigéhez társíthatnánk analitikus, szintetikus és szuppletív megfelelőt is, tudniillik a szuppletív formák a nyelvi ökonómia végett rendszerint blokkolják a produktív képzést (vö. Komlósy i. m. 226–7). Talán mégis ilyen a magyarban az *elérte/rábeszélte, hogy hazautazzon* (indirekt módon) — *hazautaztatja* (pl. saját költségén) — *hazaviszi* (ő maga); a *ráveszi, hogy beszéljen* — *beszélteti* — *faggatja*, vagy a *megkéri/elintézi, hogy nyilatkozzon* — *nyilatkoztat vele* (megkérve, rábeszélve) — *nyilatkoztatja* (mint riporter, személyesen) — *meginterjúvolja* (ez a legközvetlenebb).

2. Az esetkiosztás szabályai a magyarban

Figyelembe véve az esetek univerzálisnak tekintett erőrendjét, az első észrevétel, amelyet a produktív magyar műveltető szerkezet esetjelölésének szabályairól tehetünk az, hogy a tárgyeset mellett a magyar nem a dativus-t, hanem az eszközesetet alkalmazza tranzitív alapige képzésekor. Mindez azért is meglepő, mert Mikola tudósítása szerint az uráli nyelvek is többnyire a dativus-szal élnek, kivéve a finnt. Mint Mikola (1999: 115) írja: „amikor a kettős akkuzatívusz elkerülése végett a causee-t dativuszba tesszük, a motiváció morfoszintaktikai. Más a helyzet az eszközhatározó használata esetében: ilyenkor a motiváció szemantikai tényezőkkel függ össze. A kifejezés módját az befolyásolja, hogy az eszközlő/kivitelező alany, a causee milyen mértékben ura cselekedetének,

mennyire számít az együttműködésére a kezdeményező alany”¹. Ehhez hozzátehetjük Saksena (1980) és Cole (1983) megfigyelését arról, hogy a tárgy- és részesesetű kivitelezők általában patiens-jellegűek, míg az eszközesetűek inkább ágensesek. Azt is érdemes lenne azonban megvizsgálni, hogy nyelvünkben az eszközeset szerepeltetése a dativus helyett nincs-e kapcsolatban a *-nek* alaki megterheltségével, illetőleg azzal a ténnyel, hogy a dativus a magyarban strukturális eset, így kevésbé alkalmas tematikus szerep kifejezésére, mint az inherens eszközeset².

A magyar grammatikai leírások másik tisztázatlan kérdése a Hetzron által megfigyelt, *köhögiet* típusú példák státusa. Nem teljesen nyilvánvaló ugyanis, milyen körre terjed ki ez a változó, sőt még arról is eltérő vélemények lehetnek, hogy mi számít grammatikus vagy köznyelvi formának, és mi nem (vö. Hetzron 1976: 371; Ackerman 1994: 537). A továbbiakban ezt a kérdést járjuk körül részletesebben. Első lépésben tekintsük át a versengő leírásokat, amelyekben egyúttal a tipológiai bevezetésben látott esethierarchia-elvű, illetőleg szemantikai paraméterekkel is számoló megközelítések vetélkedését láthatjuk visszaköszönni.

2.1. Hetzron szabályáltalánosításai

A hazai szakirodalom említett adóssága megmutatkozik például abban, hogy régebbi leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) egyáltalán nem szenteltek teret ennek a fontos és érdekes grammatikai kérdésnek. Hetzron tipológiai indíttatású tanulmánya foglalkozik először részletesen az esetváltást meghatározó feltételekkel, és az alábbi, rangsorolt szabályokat állítja föl (i. m. 292–6).

A) Eszközesetbe kerül a kivitelező, ha már van a mondatban tárgyesetű összetevő (vagyis az alapige tárgyas volt):

(5) a. *Levelet irattam a fiúval/*fiút.*

b. *Megcsináltattam az órát az órással.*

B) Egyéb tárgy hiányában tárgyesetű az eszközlő, ha a műveltetés megengedő-előidéző jelentésű, vagy egy fennálló lehetőséget hasznosít (permisszív tartalom):

¹ Ahogy az a Mikolától vett idézetből is látszik, a magyar szakirodalomban a *kivitelező*, *eszközlő*, illetőleg a *kezdeményező* terminusok mellé gyakran odateszik az „alany” szót is. Ez a használat azonban az *alany* szokásos grammatikai jelentésének besugárzása miatt félrevezető lehet, ezért tartózkodni fogok tőle.

² Ez utóbbi felvetésért Kenesei István professzornak tartozom köszönettel.

(6) *Csurogtattam a vizet/*vizzel.*

C) Tárgyesetű a kivitelező akkor is, ha élő, az alapige intranszítív, és a műveltető forma a *meg-* igekötő révén fejezi ki a hatékonyságot, a cselekvés tényyszerűségét (perfektivitás):

(7) a. *Megsétáltattam a fiút/*fiúval.*

b. *Megtelefonáltattam a fiút/*fiúval.*

c. *Megnevettettem a fiút/*fiúval.*

D) A már megelőlegezett (és egyben a legproblematisabb) csoport: ugyancsak intranszítív alapú képzésnél a kivitelező eszközesetű, ha a műveltes instrukció által valósul meg, míg ha a kezdeményező direkt módon közreműködik, vagy indirekten, nem az akció végrehajtására utaló instrukcióval, akkor tárgyesetű forma jelenik meg:

(8) a. *Köhögtettem a gyerekekkel.* (megkérve, hogy tegyen így)

b. *Köhögtettem a gyereket.* (direkt módon beavatkozva)

c. *Az árokba pisiltettem a gyerekekkel.* (megengedve, odaküldve)

d. *Az árokba pisiltettem a gyereket.* (személyesen felügyelve)

e. *Lemondattam vele az elnökségről.* (utasítást adva neki)

f. *Lemondattam őt az elnökségről.* (kényszerítve/
előidézve a megfelelő szituációt)

g. *Az orvos mindennap egy órát sétáltatott vele.* (orvosi instrukció)

h. *Az ápolónő mindennap egy órát sétáltatta őt.* (felügyelve rá)

Előzetesen értékelve Hetzron szabályait elmondható, hogy többféle tényezővel számol a vonzat végső formájának kialakításában: strukturálissal és szemantikai jellegűvel egyaránt. A C) feltétel azonban redundánsnak látszik (miért kellene külön szabály a *meg-* igekötős igéknek, illetőleg mi a helyzet a többi igekötő viselkedésével?), D) esetében viszont úgy vélem, jó úton jár a példapárok közti értelmi különbség bemutatásakor, ám kissé körülményesen, nem elég pontos terminusokban fogalmaz. Vannak azonkívül olyan igék, amelyeknél a D) szabály értelmében *-veI* ragos vonzatot várnánk, ha instrukció-

adásról van szó, mégsem ezt támasztja alá a használat (pl. *leül-tet* vkit/*vkivel, *pihentet* vkit/?vkivel, *siettet* vkit/*vkivel). Hogy miért nem, arra a javasolt levezetés ismertetése után, a 2.4. pontban visszatérek.

Hetzron intuícióját megerősíti Ackerman (1992; 1994) is, aki azt a háromirányú szemantikai ellentétet hangsúlyozza, amely egyfelől a D) kritérium alapján a direkt és indirekt párok, másfelől a C) kritérium alapján a direkt műveltetésen belül a perfektív (*meg-* igekötős) és folyamatos (igekötő nélküli) párok között áll fenn, utóbbiban az eredeti proposíció tagadható voltát illetően:

- (9) a. *Az orvos pisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*
b. **Az orvos megpisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*

További tanulságos megfigyelés Ackermantól, hogy gyógyszerek vagy más vegyi anyagok [és (10b)-t látva tegyük hozzá: bizonyos társadalmi gyökerű motívumok] szintén előidézhettek műveltető eseményeket:

- (10) a. *A gyógyszer/kóla pisilteti a gyereket.*
b. *A divat veiközteti az embereket.*
(*Heti Világgazdaság*, 1995. szept. 23., 49. o.)

A gyógyszer, kóla, divat stb. a magyarban — a tárgyesetből ítélve — közvetlen kiváltó okoknak, nem instrukcióadóknak minősülnek, ami a szervezetben oldódó anyagoknál természetes, a divat esetében talán kevésbé. Mindazonáltal az efféle alanyok nem ágensek, ezért használati körük is meglehetősen korlátozva van. A perfektivitás mint szempont pedig egyelőre nem tudni, hogy lényeges szerepet játszik-e a vonzatválasztásban.

2.2. Komlósy esethierarchia-elvű megközelítése

Komlósy (1992: 442) elemzése nyomán az újabb hazai szakirodalomban (ÚMNYt. 256–7; Komlósy 2000: 252; Keszler 2000: 86–7) a Hetzronénál egyszerűbb, tisztán formai kritériumra hivatkozó levezetés vált elfogadottá, amelyet maga Komlósy ekként összegez:

- (11) a. Ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:
János dolgozik. → Feri dolgoztatja Jánost.

b. Ha az alapige tárgyias volt, akkor alánya a műveltető ige mellett *-val/-vel* ragos vonzattá válik (Az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál.):

János levelet ír. → Feri levelet írat Jánossal.

A (11)-ben megfogalmazott általánosítás tehát mindenekelőtt egzakt, strukturális jegyet használ föl: az alapmondat intranzitív/tranzitív voltát és a Comrie által vázolt esethierarchia elvét. A megoldás egyszerűsége folytán rokonszenves, mégis úgy vélem, Mikola (1999: 110) joggal kifogásolja, hogy az említett művek nem reflektálnak Hetzron szempontjaira, különösen a (8)-ban bemutatott példákra és a belőlük levonható következtetésre, azonkívül viszonylag szegényes, nemegyszer vitatható nyelvi bizonyító anyagra építve általánosítanak³. A (11a) szabályt szemléltető mondat megítélésem szerint maga sem agrammatikus instrumentalis-i vonzattal, főleg a (12b)-ben látható szórenddel:

(12) a. *János dolgozik. →*

Feri dolgoztatja Jánost. — Feri dolgoztat Jánossal.

b. *Feri Jánossal dolgoztat maga helyett.*

(12a)-ra alkalmazhatónak érzem Hetzron D) kritériumát: tárgyragos a kivitelező alany, ha Feri közvetlenül felügyeli János munkáját, de eszközesetű, ha nem avatkozik be direkt módon a szituációba, hanem pusztán utasítást ad Jánosnak a munkavégzésre. Hasonlóan vélekedik Dolovai (1993–94: 4) is a példa grammatikalitásáról és az értelmi különbségről.

Nem kell azonban egyéni intuíciora hagyatkoznunk a kérdés eldöntésében, hiszen a *dolgoztat* meglehetősen gyakori ige, így a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból könnyen fény deríthető használatának szabályszerűségeire. A (13)-ban következő szövegrészek, amelyek a Heti Világgazdaság (HVG) folyóirat 1993 és 1998 közötti teljes anyagát felölelő HVG Archiv CD (HVG Rt., 1999) gyűjteményből valók, alkalmasak a releváns kontextuselemek kiszűrésére (az aláhúzásos kiemelések tölem: N. A. L.).

³ Komlósy (2000: 289) a *táncoltat* igével szemlélteti az egyargumentumú alapigéből képzett műveltető igék vonzatkeretének levezetését. A *táncol*-nak azonban fakultatív *-vél* vonzata van, amely blokkolhatja a kivitelező eszközesetét (i. *Mari táncolt Ferivel. → *Táncoltattam Marival Ferivel.*). A Magyar grammatika (Keszler 2000: 86) példáit (*Máriát beszélteti az apja a nyaralásról*, ill. *Júliát hazautaztatta a férje az anyjához.*) eszközesettel is jónak tartom.

(13) a. *„A tankönyvek kiszállítása és a szülőkhöz való eljuttatása sokak szerint egyébként is a rendszer kritikus pontja. A nagy kiadók persze saját terjesztőkkel dolgoztatnak, a kisebbek viszont gyakran maguk csomagolják és postázzák a könyvküldeményeket, amely megoldásban Koller Lászlóné szerint eleve sok a bizonytalansági tényező.”* (Tankönyvpiac. Suli-buli, HVG, 1994. augusztus 20., 95–98. old. Glossza: a tankönyvellátás és finanszírozás visszasságai, a fizetni kénytelen fogyasztók kiszolgáltatottsága.)

b. *„Mindezt hozzák magukkal azok a jó nevű nyugat-európai, főként német, osztrák és más speditőr-cégek, amelyek előszeretettel nyitnak irodát Budapesten, ám óvakodnak attól, hogy bejegyeztessék magukat magyar vállalatként. Ha mondjuk egy német nagyvállalat megtelepedett Magyarországon, szívesen dolgoztat olyan szállítmányozóval, akivel otthon már évek óta szoros kapcsolatban áll.”* (Speditőrök. Hol a nyereség?, HVG, 1994. november 19., 69–70. old. Glossza: a szállítmányozási szakma Magyar-országon: sok nagy európai cég kikerüli az adózást, nem jegyeztetve be cégüket magyar vállalatként.)

c. *„A szoftverpiacon már évek óta „tényezőnek” számítanak az indiai szoftvercégek, amelyek között kis családi vállalkozástól kezdve mamutig mindenféle társaság megtalálható. És a nyugati multik szinte mindegyike jelen van Indiában, akár „saját jogon”, akár helyi partnere révén: a Texas Instruments, a Digital Equip-ment, a Motorola, a Siemens vagy az Unisys évek óta dolgoztat indiai fejlesztőkkel.”* (Szoftver Indiából. Fejlődő fejlesztők, HVG, 1996. április 13., 93–96. old. Glossza: a fejlődő országok között emlegetett India egyik legígéretesebb iparága a szoftvergyártás.)

d. *„Különösen nagy a hiány minőségi asztalosmunkából, ezért — bármily meglepő — sok belsőépítész osztrák vagy spanyol asztalosokkal dolgoztat, illetve nyugati asztalosárut használ.”* (Belső-építészeti piac. Térkapcsolatok, HVG, 1996. október 12., 75–79. old. Glossza: a belsőépítészeti piac belső viszonyairól, a megrendelésekről, a szakma vezető személyiségeiről, a pályázatairól, árakról.)

e. *„Az éhezés, a szegénység, a polgárháborúk és egyéb erőszakos cselekedetek miatt csupán tavaly 17 millióan kényszerültek elhagyni a hazájukat, és több mint 25 millióan voltak kénytelenek a saját országukon belül máshová menekülni; több mint 50 országban összesen 150–200 millióra becsülik azoknak a gyermekeknek a számát, akiket rendszeresen dolgoztatnak; csaknem 800 millió az alultápláltak, több mint 1 milliárd az abszolút szegénységben, további 1 milliárd a szegénység határán élők száma...”* (Ember-jogi konferencia Bécsben. Észak Dél ellen, HVG, 1993. június 26., 7–9. old. Glossza: a világ sokasodó emberjogi konfliktusait a világszervezet regisztrálni is alig győzi.)

f. *„Szorgalmazzák azt is, hogy a jobb bordélyok kapjanak megkülönböztető védjegyet, amely mintegy szavatolná, hogy ott a cégtulajdonos csak jó, egészséges és (jog)tiszta portékát kínál, nem dolgoztat például kiskorúakat és illegális bevándorlókat.”* (Holland prostituáltak. Örömlánybánat, HVG, 1994. február 5., 46. old. Glossza: a holland prostituáltak második érdekvédelmi egyesületüket alapították meg rossz hírük és jogi helyzetük javítása végett.)

g. *„A fővárosban ellenzékiek ezreit tartóztatják le és kényszerítik arra, hogy csatlakozzanak a mudzsahedekhez, a szent harcosokhoz. A kormányhadsereg kiméretlenül leszámol azokkal a falvakkal, melyekre csak a gyanú árnyéka vetődik, hogy a lázadókat támogatják. A felperzselt föld taktikáját követve Szudánban száz-ezrek váltak földönfutóvá. Az ország központi területeire bemerészkedő újságírók szerint virágozik a rabszolgaság: főként gyerekeket és nőket hurcolnak el, akiket laktanyákban dolgoztatnak addig, amíg a férjek és apák ki nem váltják őket.”* (Szudáni polgárháború. Párosan szép, HVG, 1997. április 19., 33–34. old. Glossza: a függetlenségét Nagy-Britanniától 1956-ban elnyert Szudán viharos történelmének szinte állandó részévé vált a fegyveres lázadás.)

h. *„A bútorok zöme elhanyagolt, lepusztult állapotban vagy — értők szerint ez még rosszabb — átfestve, szakszerűen javítgatás után kerül a kereskedőkhöz, akiknek igencsak jó szemüeknek kell lenniük, hogy felismerjék bennük az értéket. Egy-egy öreg darab piaci ára így sem csupán attól függ, hogy mikor készült, hanem*

attól is, hogy sikerült-e igényesen — korhű módszerekkel, drága, esetleg nehezen hozzáférhető anyagokkal — restauráltatni, ami persze nem olcsó mulatság. A nagy cégek némelyike saját restaurátorműhelyt tart fenn — így tesz például a BÁV —, mások szükség esetén egyszerre több jó nevű restaurátort is dolgoztatnak, mégsem mindig elég a kapacitás.” (Régi bútorok kereskedelme. Antikbiznisz, HVG, 1998. október 3., 83–84. old. Glossza: megélenkült a régi bútorok hazai piaca.)

A példák sora az említett adattárból is, máshonnan is tetszés szerint szaporítható. A megfelelő vonzat kiválasztásának háttérét azonban véleményem szerint a bemutatott szemelvények kellően megvilágítják: a (13a–d) szövegekörnyezetekben munkára való fölkérésről, egy összetettebb vállalkozáson belül valamely részfeladat elvégzéséhez értő szakember vagy szakemberek megbízásáról van szó a kényszeresség bármiféle mellékvize nélkül, míg a (13e–g) idézetek cselekvési szabadságukban valamilyen okból korlátozott gyermekek, illetőleg nők hozzájuk képest domináns ágenseknek alárendelt foglalkoztatásáról számolnak be. Mindezek alapján bizvást állítható, hogy a *dolgoztat* kétféle esetkiosztásával jól beleillik Hetzron (8) alatt listázott igecsoportjába.

Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a körvonalazott megoszlás nem teljesen következetesen érvényesül a valóságban: (13h) esetében *-veI* ragot várnánk, mégis tárgyesetet látunk (talán a sürgősség vetíti bele a szövegbe a kényszeresség képzetét), ami arra utal, hogy az alternatív vonzatok nem valamilyen rögzített, konvencionális jelentéssel, hanem a szűkebb vagy tágabb szövegösszefüggés által fölülrható kommunikációs jelentéssel, implikaturával egészítik ki a nyelvi jelentést. Az sem zárható ki, hogy a következetlennek tűnő raghasználat háttérben idiolektális, sőt dialektális különbségek állnak, ahogyan azt a korábban idézett szakirodalmi helyek (Hetzron és Ackerman) is vélelmezik. Mindamellet, látva a HVG-beli adatok szóródási arányait, kivételnek a (13h)-hoz hasonló fogalmazás minősíthető, nem a (13a–d) típusú esetválasztás.

Hogy mi az oka az alfejezet elején említett tanulmányokban az intranszitiv alapmondatból eszközesetű kivitelezőt létrehozó szerkezet mellőzésének, Komlósy (2000: 289–90) frissebb és a műveltetés problémakörének bemutatását nézve a korábrinál lényegesen alaposabb munkájából kiolvasható: nem tekinti köznyelvinek az instrumentalis-i változatokat, bár azok saját, a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretei

egészen) felel meg a nyelvhasználat tényeinek. A korábbi „hetzroniánus” gondolatmenet és a bemutatott példák alapján azonban van okunk kételkedni az instrumentális-i végződés szórványos, kivételszerű vagy pusztán dialektális voltában. Különösen, mert maga Komlósy is elismeri (utalva a szakirodalomra), hogy bizonyos igékkel efféle szerkezeteket is lehet használni, felsorolva az általa legelfogadhatóbbnak tartott mondattípusokat:

(14) a. *Pisti az öccsével állandóan a falra pisiliet.*

b. *Babonából minden látogatóval beleköpetnek a kútba.*

c. *A gyerekekkel már minden szomszédhoz becsöngettettünk.*

d. *Legalább a kutyára nézess rá a szomszédal, amíg távol leszünk!*

e. *Gondoltatsz néha a gyerekekkel a szüleikre is?*

Úgy véli, hogy ezeket „olyan alapigékből kapjuk, amelyek az ágensi alany mellett egy olyan direkcionális (irányt jelölő) argumentumot is tartalmaznak, amely nem magának az alanynak, hanem valamely fölére induló (s tipikusan általa kibocsátott) anyagnak, hatásnak, a mentális tevékenység tárgyának stb. a mozgásirányát adja meg” (i. m. 290). Vegyük észre, hogy a (14) mondatainak többségében az instrumentális-i vonzat nem egyszerűen választás kérdése: tárgyesetbe az eszközlő rendszerint nem is kerülhet. A D) feltétel ismeretében a tapasztalt fejleményekben nincs semmi rendkívüli: ezek a mondatok olyan szituációkat írnak le, amelyekben a műveltetés a kezdeményező részéről a megkérés, fölhívás (instrukcióadás) aktusával valósulhat meg, kényszeríteni, direkt módon felügyelni nem nagyon lehet, illetőleg nem szokás a falra pisilést, kútba köpést, csöngetést, a szomszéd segítségét és a szülőkre gondolást.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy van még egy, eddig nem tárgyalt kifejezési formája a kivitelezőnek a *dolgoztat* és néhány más ige mellett (vö. az ÉKsz. *dolgoztat* szócikkével):

(15) a. *Te melyik cégnél dolgoztatasz?*⁴

b. *„A díszmagyar iránti szaporodó igények kielégítésére mindenesetre külön szalonok alakultak. Közülük a pesti Tiller, a Misoga, valamint a Weiner és Grünbaum volt a legfelkapottabb, de a nemesség eredet szerinti elkülönülése a varratásnál is feltűnő*

⁴ Erre a kifejezésmódra M. Korchmáros Valéria hívta föl a figyelmem.

volt: a történelmi családnevek viselői jószerivel csak Schäffer Jánosnál dolgoztattak.” (A díszmagyar története. A grófi szürön, HVG, 1996. augusztus 31., 70–72. old. Glossza: a díszmagyar ünnepi viselet múltjáról, politikai üzenetéről a millecentenárium kapcsán.)

A szótár összeköti a *-VEL* és a *-NÁL* használati körének körülírását a tárgyessel szemben. Az előbbieket jelentése eszerint: 'rendszeresen ugyanazt (az iparost) bízza meg vminek az elkészítésével', az utóbbi: 'munka végzésére kötelez v. kényszerít'. A HVG példáira gondolva lehet alapja ennek a társításnak, bár a 'rendszeresen ugyanazt' kitévelt szükségtelennek érezhetjük (még akkor is, ha egyébként jellemző), illetőleg a *-NÁL* adessivus-i tartalma miatt szigorúbb megszorítások vannak számára előírva: a munkavégzés helyhez van kötve, tudniillik oda, ahol a tevékenységet folytató — tehát a műveltetésben vitathatatlanul eszközlő szereplő — szakember vagy vállalat a célra berendezkedett. Az viszont valódi párhuzam, hogy a tárgyessel kényszerességével ellentétben mind az instrumentális, mind az adessivus ragja a megbízás, fölkerés jelentésárnyalatát sugalmazza az indirektség skáláján. A *-NÁL* talán még egy fokkal közvettebb.

2.3. Az igék csoportosítása

Mielőtt kísérletet tennék az esetkiosztás alternatív modelljének megfogalmazására, a tisztánlátás végett célszerűnek látszik az igék szélesebb körét bevonni a vizsgálatba. Az adatok csoportosításától remélni lehet, hogy a végkövetkeztetés nem csak néhány, esetlegesen kiválasztott igére lesz érvényes, hanem felöleli a lehetséges realizációk egészét, de legalábbis a túlnyomó részét.

A főbb szempontokat előzetesen rögzíteni kell. Az egyik legfontosabb az, hogy csak intranzitív alapú képzéseket vizsgálunk, kizárva az implicit tárgyi argumentumú és eszközesetű vonzattal rendelkező igéket is, ugyanis az előbbieket a tárgyessel, az utóbbiakat az eszközesetű levezetést gátolhatják meg. Nem foglalkozunk az egyébként produktív műveltető képzésnek a szakirodalomban részletesen tárgyalt nyelvi és nyelven kívüli, kognitív vagy praktikus természetű korlátaival⁵, sem az álműveltető igékkel (*biztat, eröltet, kitüntet, sirat* stb.).

⁵ Hetzron (1976: 387-9) [-utasítható] igéi főleg a spontán pszichológiai és fiziológiai folyamatokat megnevező szavak, ösztönösen produkált cselekvést jelentő kifejezések köréből kerülnek ki (pl. *fázik/*fázat, bizik/*bizat, töpreng/*töprengtet, habozik/*haboztat*). Komlósy

Számolni kell a nyelvérzék bizonytalanságaival is. A besorolások ezért csak azzal a megszorítással érvényesek, hogy elfogadjuk: az élőnyelvi esztétizálásban tág tere nyílik a szemantikai analógiának, és a kontextus nagyban befolyásolja a műveltető szerkezetek megítélését.

Kezdjük mindjárt a permisszív vagy kvázi-permisszív példákkal, amelyekre szintén szeretnénk kiterjeszteni a végáltalánosítást. Azt látjuk, hogy az alapige alanya a műveltetés során mindig tárgyesetbe kerül:

- (16) *csurogatja* a vizet, *(ki-)csíráztatja* a magot, *kifolyatja* a mézet, *bömbölteti* a magnót, *bőgeti* a motort, *jártatja* a száját stb.

Nem humán ágensek műveltetésekor ezt tapasztaljuk:

- (17) *delelteti* a jószágot, *futtatja* a lovakat, *röpteti* a madarat, *sétáltatja* a kutyát, *éhezteszi* az állatokat, *nyivákolgatja* a macskát stb.

Általános tehát a tárgyeset. Mégis, olykor talán adhatunk instrukciót némely „magasabb rendű” állatnak, és ilyenkor az eszközeset is szóba jöhet: például a cirkuszban az idomár *körbesétáltat az elefántokkal* a porondon, *integettet a csimpánzokkal* a közönségnek, *átugrat a tigrisekkel* az égő karikán stb.

Vessünk most egy pillantást a lexikalizálódott (vagy a lexikalizálódás útján előrehaladott) igékre, amely csoportban ismét csak a tárgyeset kizárólagosságát rögzíthetjük:

- (18) *adóztat* vkit, *beírat* vkit az iskolába, *foglalkoztat* vkit, *hátráltat* vkit, *hívat* vkit, *igazoltat* vkit, *iskoláztat* vkit, *kéret* vkit, *kilakoltat* vkit, *(meg-)leckéztet* vkit, *(el-)ringat* vkit, *szerződtes* vkit, *(meg-)szondáztat* vkit, *vallat* vkit stb.

E példák egyike-másika fölveti az álműveltető igéktől való elhatárolás problémáját. Szempontunkból mégis inkább azt tanulságos megfigyelni, hogy az ilyen igék kezdeményezője mindig aktív részese a cselekvésnek, direkt módon közreműködik, ő a domináns, fölérendelt ágens; olykor kényszerítő, a kivitelező számára hátrányos, autoriter magatartást tanúsíthat, s ennek következtében a kivitelezőnek nem marad választása — Hetzron D)

(2000: 254-79) kiegészíti a listát a Hetzronéihoz hasonló, akaratlan cselekvésmódokat jelölő ágenses (*sántít*, *támolyog*, *botorkál*, *kapálódzik*) és a statikus experiens tartalmú (*lenyűgöz*/**lenyűgöztet*, *tetszik*/**tetszet*, *vonzódik*/**vonzódtat*) igék mellett a mediálisokkal (**csukód(t)at*, **nyíl(t)at*, **sul(t)et* stb.), továbbá az ún. emelő igékkel (*tűnik*, *rémlik*, *vél* stb.).

kritériuma kijelöli a tárgyesetet az eszközlőnek, és meg is magyarázza az okot.

Lássuk azokat a nem (oly mértékben) lexikalizálódott, vagyis produktívnak értékelhető képzéseket, amelyekben szintén csak tárgyeset használható, *-vEl* vonzat nem :

- (19) *(el-)altat* vkit, *állomásoztat* vkit (vkivel?), *(meg-)buktat* vkit, *(el-)búcsúztat* vkit, *(el-)bűjtat* vkit, *elhallgattat* vkit, *emlékeztet* vkit, *(ki-)éheztet* vkit, *étkeztet* vkit (vkivel?), *(le-, rá-)fektet* vkit, *felzárkóztat* vkit, *fürdet* vkit, *gyóntat* vkit, *(meg-)hintáztat* vkit, *(be-, el-)juttat* vkit, *koplaltat* vkit, *leéget* vkit, *leültet* vkit, *lélegeztet* vkit, *(elő-, fel-, le-, vissza-)léptet* vkit, *megörvendeztet* vkit, *megszólaltat* vkit, *(meg-)mosdat* vkit, *nyaraltat* vkit (vkivel?), *(meg-)nyugtat* vkit, *(át-, fel-)öltöztet* vkit, *pihentet* vkit (vkivel?), *sátoroztat* vkit (vkivel?), *siettet* vkit, *származtat* vkit, *szerepeltet* vkit, *szétozlat* vkit, *(hozzá-, le-, rá-)szoktat* vkit, *(meg-)szoptat* vkit, *(el-)szórakoztat* vkit, *(meg-)szöktet* vkit, *táboroztat* vkit (vkivel?), *tűráztat* vkit (vkivel?), *üdültet* vkit (vkivel?), *(meg-)változtat* vkit, *(meg-)vár(akozt)at* vkit, *(le-)vetköztet* vkit, *(le-)vizgáztat* vkit stb.

A lista tagjainak egy része érezhetően a lexikalizálódás felé mutat (külön szótári tételek az egy- és kétnyelvű szótárakban), nehezítve a (18)-ban bemutatott igéktől való elkülönítést. Ám, ami fontosabb: a kezdeményező itt is erősebb ágens, mint a kivitelező. A kivitelező gyakran nem is ágens (*változik/megváltoztat*, *éhezik/éheztet*, *megnyugszik/megnyugtat*, *származik/származtat* stb.), ami minden bizonnyal onnan ered, hogy már az alapige alánya sem volt ágens. Úgy látszik tehát, hogy számít, ki a hangsúlyosabb ágens: a kezdeményező vagy a kivitelező, illetőleg, hogy a kivitelező ágens-e egyáltalán.

A következő csoport azokat a szavakat foglalja magába, amelyek a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket:

- (20) *beleegyeztet* vkit/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmiről, *beszéltet* vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, csónakáztat vkit/vkivel, *diétáztat* vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet* vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/ vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat*

vkít/vkivel, *kocsikáztat* vkít/vkivel, *köhögтет* vkít/vkivel, (*át-, be-*)*költöztet* vkít/vkivel vhová, *lemondат* vkít/vkivel vmiről, *letérdeltet* vkít/ vkivel, *nevettet* vkít/vkivel, *nyilatkoztat* vkít/vkivel vmiről, *odautaztat* vkít/vkivel vhová, *pályáztat* vkít/vkivel vmire, *sétáltat* vkít/vkivel, *ülésetet* vkiket/vkikkel, *versenyeztet* vkít/vkivel stb.

A korábban mondottakkal összhangban úgy gondolom, hogy az alakpárok leginkább a kezdeményezőnek a cselekvésben való részvételét minősítik: közvetlenül beavatkoznak (tárgyeset) vagy indirekt módon, instrukció adásával (eszközeset) érik el az eszközlő aktív részvételét a leirt eseményben. Ismételten utalok arra, hogy az esetleges akceptálhatósági problémákat a megfelelő szövegösszefüggés feloldhatja.

Közvetlen kihívást jelent a Komlósy nézetét osztó szakirodalom számára a (21)-ben összegyűjtött példasor, itt ugyanis csak eszközesettel grammatikus szerkezetek következnek:

(21) *báboztat* vkivel a gyerekeknek, *becsöngettet* vkivel vkihez, *bekopogtat*⁶ vkivel vhová, *belefüjat* vkivel a sípjába, *beleharaptat* Hófehérekével az almába, *belekóstoltat* vkivel az ételbe, *belelapoztat* vkivel a könyvbe, *beleszagoltat* vkivel vmibe, *benyitatt* vkivel az ajtón, *beolvastat* vkivel vkinek, *feliratkoztat* vkivel vmire, *fellebbeztet* az ügyvéddel, *felmondат* vkivel vkinek, *felügyeltet* vkivel vmire, *gratuláltat* vkivel vkinek, *harangoztat* vkivel, *integettet* vkivel, *interneteztet* vkivel, *kísérleteztet* vkivel, *kortyoltat* vkivel vmiből, (*át-, be-*)*kukucskáltat* vkivel vhová, *nyomoztat* vkivel, *rádudáltat* vkivel vkire, *rálövet* vkivel vkire/vmire, *ráparancsoltat* vkivel vkire, (*össze-*)*spóroltat* vkivel vmire, *sürgönyöztet* vkivel, *takarékoskodtat* vkivel, *táviratoztat* vkivel, *tolmácsoltat* vkivel, *udvaroltat* vkivel vkinek, *utánerőztet* vkivel vminek stb.

Az itt felsorolt igékkel ábrázolt cselekvések általában nem kényszeríthetők, rendszerint nincs szükség a kezdeményező (instruktor) személyes jelenlétére, a kivitelező az igazi ágens, akit a kezdeményező felkér az adott akció végrehajtására, de többé-kevésbé megmarad a cselekvési szabadsága. Az is

⁶ A *kopogtat* furcsa ige, mert van álműveltető jelentése is ('vki *kopog* az ajtón' ↔ 'vki *kopogtat* az ajtón'). Ezért talán a *kopogtattat* kettőzött faktitív képzés sem példa nélküli a nyelvhasználatban, még ha erőltetettnek is hat.

igaz persze, hogy a képzett alakok használati gyakorisága többnyire jelentősen elmarad az alapigék gyakoriságához képest.

Van az instrukcióadásnak néhány speciális kontextusa, amelyben a szokásosnál kiterjedtebb a műveltethető igék köre. Az egyik ilyen a színházi szituáció az íróval, rendezővel mint instruktornal, de ilyen a tetetés, színlelés (hétköznapi) esete is (vö. Hetzron i. m. 387–9; Komlósy 2000: 255–6):

- (22) *bandzsittat* a komikussal, *meghalatja* a főszereplőt a darab végén, az asztalon *táncoltat* a kikapós fogadósnéval, *kártyáztat*, *zongoráztat* Jávorról a Halálos tavaszban, *hallgattat* vkivel vmiről a vendégek jelenlétében stb.

Instrukcióadásról lévén szó, várakozásainknak megfelelően általában eszközesetet látunk. Kivétel a *meghalat*, de a *meghal* alapige alánya nem ágens, s mivel feltételezzük a tematikus szerep öröklődését, a főnti példaelemzések fényében azt fogjuk mondani, hogy csak ágens kivitelezők kaphatnak eszközesetet (esetleg adessivus-t), patiensek, experiensek, természeti erők stb. nem.

A példaelemzések tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az újabb szakirodalomnak nincs igaza, amikor a kivételszerűsége hivatkozva kizárja a szabályáltalánosításból az eszközesetű kivitelezést intranzitív alapú képzésnél. Új szabályt kell ezért megfogalmazni, amely a teljes (16)–(22) adathalmazra érvényes, vagy legalábbis lényegesen kevesebb a kivétel alóla, mint a Komlósy-szabály alól.

2.4. A javasolt megoldás

Miután áttekintettük az eddig született szemantikai, valamint strukturális beállítottságú elméleti leírásokat, és egybevettük őket a nyelvi adatok tanúságával, alternatív magyarázatunk kulcsául a tematikus szerepek kínálkoznak. Ezek összefüggéseinek bemutatását szolgálja az alábbi egyszerű séma:

nem instruktor. A Saksena terminológiájába vetett bizalmat megerősítheti az a tény, hogy a hindi adatokat tanulmányozva nagyon hasonló megoszlást talált, mint amelyet a magyarban megfigyeltünk: a tárgy-/részesesetű *-koo* és az instrumentalis *-see* végződése az igék egy csoportjánál szemantikai kontrasztot létrehozva váltakozhat, más igéknél pedig vagy az egyik, vagy a másik jöhet csak szóba — a *-koo* a ráhatott, a *-see* a nem ráhatott eszközzők jelölője.

Az intranszitiv alapú műveltetés esetkiosztását tehát elsősorban a kezdeményező tematikus szerepe határozza meg. α , β , valamint a +/-[aff] jegy kölcsönviszonyát az alábbi táblázat teszi könnyen átláthatóvá.

β \ α	–ÁGEN	+ [aff]	– [aff]
	S		
Ágens	TÁRGY	TÁRGY	×
Instruktor	×	×	ESZKÖZ

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *leültet*, *pihentet* és *siettet* értelmezésére, amelyek megítélése már Hetzron megfigyelésének értékelésekor is gondot okozott. Miért tárgyesetű (vagyis: miért ráhatott ágens) ezek eszközző argumentuma, ha instrukcióadásról van szó? Ami az elsőt illeti, *leültetni* átvitt értelemben elítélteket, szó szerinti értelemben olyan személyeket (pl. kisbabát vagy ájult, szédült, netán ittas embert) szoktak, akik valamilyen okból segítségre (tehát: ágensi kezdeményezőre) szorulnak. Vendégek helytel kinálásokor vagy az elsődlegesen ezekhez a jelentésekhez asszociált strukturális kényszer, vagy (és talán inkább) az az udvarias személyes közreműködés hívja elő a tárgyesetet, amely például a kabát lesegítésének vagy a szék kihúzásának gesztusában nyilvánul meg. A *pihentet* ige kezdeményezője jellemzően ágens akkor is, ha kisgyermek vagy idősebb rokon lefektetéséről van szó, és akkor is, amikor egy versenyzőt, sportolót pihentet az edzője, aki hozzá képest fölérendelt ágens — tudniillik ő dönti el, sportolója játsszon vagy tartálékolja erejét a későbbi feladatokra. A *siettet* viselkedése azonban csak eléggé körmönfont okoskodással „menthető”: azért mutathatja az esethierarchia-kényszer közvetlen hatását, mert a sietség, sürgősség képze a ráhatottság, és nem a cselekvési szabadság érzetét kelti. Távoli párhuzam lehet a *dolgoztat* (13h)-ban tapasztalt, rendhagyónak értékelt adata, amelynek kontextusában szintén ott van a sürgősség, gyorsított tevékenység pluszjelentése.

Arra is választ kaptunk, hogy a (9) példapárban bemutatott aspektuális különbség igényli-e külön szabály megfogalmazását a perfektív igék számára: nem, hiszen (9a) és (9b) eszközlője is ráhatott ágens, ezért szükségképpen tárgyesetet kapnak. A köztük lévő szemantikai eltérés, amely az alapállítás tagadásának lehetőségét érinti, számunkra másodlagos. Magyarozatát egyébként Ackerman (1992: 545) meg is adta: a perfektív interpretáció azt jelenti, hogy a cselekvés teljes egészében lezajlott, s így nem lehet kérdéses, hogy az eszközlő végrehajtotta feladatát, vagy sem (tehát nem tagadható a propozíció), folyamatos értelmezésnél viszont nem tudható biztosan, eredményes lett vagy lesz-e a műveltetés.

Ackerman (i. m.) helyesen állapítja meg, hogy ez a magyarban és sok más nyelvben dokumentált morfológiai-szintaktikai-szemantikai alternáció összhangba hozható Dowty (1991) tematikus proto-szerepekről szóló elméletével. Dowty ugyanis abból indul ki, hogy a tematikus szerepek megfogalmazásával, szétválasztásával és limitálásával számos probléma adódik, ha merev kategóriáknak tekintjük őket. Ezzel szemben azt javasolja, hogy a határozatlan számú és bizonytalan elnevezésű fogalmi csoportok helyett részesítsünk előnyben két fő fogalomnyalábot, a proto-ágenst és a proto-patienst, amelyeket a prototípus-elméletben szokásos tipikus tulajdonságok segítségével lehet definiálni. Ilyen számunkra releváns tulajdonsága a proto-ágensnek események előidézése vagy a fennálló állapotok megváltoztatása, az akaratlagos közreműködés, míg a proto-patientsnek egyebek között a kauzális ráhatottság, illetőleg az alávetettség az események menetének (i. m. 572). A prototipikus sajátságok súlyozódnak az argumentumszelekció során, így csak akkor kerül tárgyesetbe a kivitelező, ha prototipikus patientsnek, de legalább patients-jellegűnek bizonyul egy képzeletbeli skálán. Ha a kezdeményező instruktor, az ágensesség egy alacsonyabb fokát képviseli, hiszen nem avatkozik direkt módon a cselekménybe, de azért akaratlagos közreműködő, s mint ilyen, alanyi funkciót kaphat. Ebben az esetben az eszközlő sem minősül prototipikus patientsnek, mert nem pusztán ráhatott, alávetett cselekvésvégrehajtó, hanem többé-kevésbé (tehát az akaratlagosság skáláján valamilyen pozitív fokozattal jellemezhető) szabad alakítója a történéseknek.

2.5. A tranzitív alapigék alanyának esetváltása

Tranzitív igék képzésekor más a helyzet, mint azt a tárgyatlanoknál láttuk: nincs választási lehetőség kétféle vonzatszerkezet között, hanem — ahogyan azt a (11b) szabály helyesen jósolja — jelentésárnyalatbeli eltérésekre való tekintet nélkül mindig eszközesetbe kerül a kivitelező (kivéve persze,

amikor adessivus-ba is tehető, pl.: *A Patyolatnál tisztítottja a ruháit.*) Nem vonva tehát kétségbe a szabály adekvát voltát, az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy némely tárgyias ige faktitív képzésekor tapasztalunk valamiféle kettősséget:

- (23) a. *Megittattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)
- b. *Megittattam Gergőt a borral.* (nem akarta inni, erőltetni kellett)
- c. *Megettettem a húgommal a főzeléket.* (rávettem, hogy egye meg)
- d. *Megettettem a kisbabát a főzelékkel.*
(direkt közreműködés, „valódi” etetés)
- e. *Megismertettem a hallgatósággal az újabb szakirodalmat.*
(nem annyira direkt és személyes)
- f. *Megismertettem a hallgatóságot az újabb szakirodalommal.*
(direktebb, személyesebb, hatékonyabb)

Az *itat* és az *etet* esetében azt is mondhatnánk, hogy kétféle *iszik* és *eszik* ige van a lexikonban: egy tranzitív és egy intranszitiv; ez indokolná a kettősséget. A *megismertet* azonban nem lehet ilyen, hiszen a „*Megismertettem a hallgatóságot.*” mondat nem áll meg önállóan a lábán. A másik két ige is fölvetné azt a kérdést, honnan ered az eszközesetű vonzat intranszitiv alapú műveltetéskor, mivelhogy az alapszerkezetnek nem része.

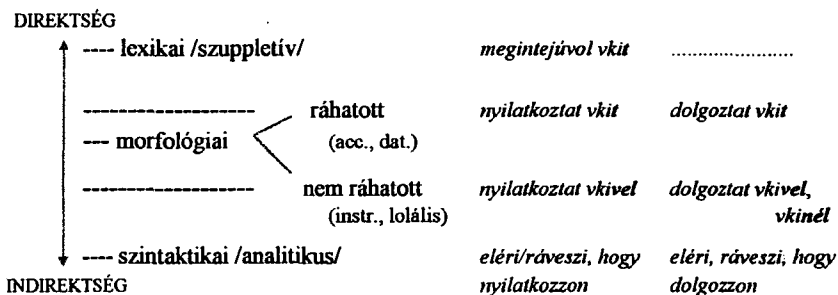
Bár a példák tényleg sajátosak, mégis szeretnénk elfogadható magyarázatot találni rájuk. A szigorú strukturális megközelítés egymagában nemigen tud ilyenrel szolgálni. A glosszákból viszont joggal következtethetünk párhuzamra a tárgyatlan alapigék képzésénél látott kettősség és (23a–f) mondatai között: valójában a formai (esethierarchia-elvű) és a tematikus szerep befolyásán alapuló (szemantikai-pragmatikai) kritérium harcát érjük itt tetten — az eszközesetű kivitelezők kezdeményezője inkább instruktor, a tárgyesetűeké közvetlenül beavatkozó ágens. Más megközelítésben azt is mondhatjuk, hogy a tárgyeset a beszélő által középpontba állított (ráhatott) összetevőt jelöli ki az ábrázolt valóságeseeményben. Ez azonban nem mond ellent az eszközesetű ágens nagyobb cselekvési szabadságának.

3. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban tipológiai keretbe ágyazva vizsgáltam a magyar műveltető szerkezet argumentumszelekcióját. Az eddigi szabályaltalá-

nosítások erényeit és hiányosságait mérlegre téve új, remélhetőleg adekvátabb összefüggést igyekeztem megfogalmazni a tematikus viszonyok feltérképezésével. A cél elsősorban az volt, hogy pontosabban megragadjam az adatok mögött sejthető nyelvi gondolkodást. Az elemzett példákat részben a szakirodalomból, részben egy sajtónyelvi korpuszból, részben pedig a rendelkezésre álló egynyelvű szótárakból vettem. A legfontosabb tanulság talán az, hogy Hetzron nálunk kevésbé méltányolt intuíciójának megfelelően a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben jelentésbeli szempontok is befolyásolják a műveltetés kivitelezőjének esetjelölését intranszitiv alapú képzéskor, mégpedig attól függően, hogy a kezdeményező az akcióba közvetlenül beavatkozó szereplő, avagy instruktor, azaz csupán megbízást adó, munkavégzésre fölkérő résztvevő.

A bevezetőben szó esett a direktség — indirektség univerzálisnak tartott szemantikai skálájáról, amely párhuzamba állítható az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságával és a rendelkezésre álló nyelvtani kifejezőmódokkal. Magyar adatokkal szemléltetve a fokozatokat, befejezőképpen az alábbi ábrával támogatjuk Comrie erre vonatkozó hipotézisét:

3. ábra

A direktség szemantikai skálája magyar példákkal

Hivatkozások

- Ackerman, Farrell 1992: On the domain of lexical rules: Hungarian causatives and wordhood, in: Kenesei I. – Pléh Cs. szerk. *Approaches to Hungarian, Vol. 4: The Structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 9–35.
- Ackerman, Farrell 1994: Entailments of predicates and the encoding of causees, *Linguistic Inquiry* 25: 535–47.

- Cole, Peter 1983: The grammatical role of the causee in Universal Grammar, *International Journal of American Linguistics* 49: 115–33.
- Comrie, Bernard 1976: The syntax of causative constructions: Cross-language similarities and divergences, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions. Syntax and semantics vol. 6*, New York, 261–312.
- Comrie, Bernard 1981: *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Blackwell.
- Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb-deriving morphology, in: Shopen, T. szerk. *Language typology and syntactic description, Vol. 3: Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–48.
- Dolovai Dorottya 1993–94: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 3–16.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67: 547–619.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions. Syntax and semantics vol. 6*, New York, 371–98.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Komlósy András 2000: A műveltetés, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 213–92.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere, in: Büky L. – Forgács T. szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 109–19.
- MMNy. = Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Saksena, Anuradha 1980: The affected agent, *Language* 56: 812–26.
- ÚMNyt. = É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.